

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України
Центр гуманітарної освіти НАН України**

Категорії

**За результатами Всеукраїнського круглого столу
«Читання пам'яті Івана Бойченка – 2020
Людина. Історія. Категорії»
(23 жовтня 2020 року)**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ МАТЕРІАЛІВ

**Київ
«Знання України»
2020**

УДК 122 (063)

Ч-69

Рекомендовано до друку
вченою радою філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 7 від 28 грудня 2020 року)

Редакційна колегія:

А. Є. Конверський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України (голова);
А. М. Єрмоленко, д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України;
В. А. Рижко, д-р філос. наук, проф.;
О. В. Яковлева, д-р філос. наук, проф.;
М. М. Рогожа, д-р філос. наук, проф.;
В. В. Зінченко, д-р філос. наук, с.н.с.;
І. І. Маслікова, д-р. філос. наук, доц.;
М. І. Бойченко, д-р філос. наук, проф. (відп. секр).

Адреса редакційної колегії: 01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, філософський факультет; (+38044) 239 34 57

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Ч-69 Категорії. За результатами Всеукр. круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка – 2020. Людина. Історія. Категорії» (23 жовт. 2020 р.): [Збірник наукових матеріалів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – Київ : Знання України, 2020. – 112 [1] с.

ISBN: 978-966-316-482-3

УДК 122(063)

ISBN: 978-966-316-482-3

© Бойченко М. І., упорядкування, 2020.

Література

Про вищу освіту (2017): Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII (станом на 31.10.2017) URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page>.

Шкловский В.Б. (1925) *Искусство как прием*. Шкловский В.Б. *О Теории прозы*. М.: Круг, С. 7-20.

Віталій Брижнік,
доцент кафедри філософії
Київського університету
імені Бориса Грінченка (м. Київ)

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК АНТРОПОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ТЕОДОРА АДОРНО

Після знищення панування нацистської імперії над Європою відбулося повернення з політичної еміграції додому деяких західноєвропейських інтелектуалів. Поміж їхнього числа повернулися додому, до створеної тоді ФРН, Макс Горкгаймер і Теодор Адорно – два німецькі соціальні філософи, чільні представники критичної теорії суспільства (Франкфуртська школа «неомарксизму»), які продовжили на рідній землі перервану приходом до влади нацистів соціально-теоретичну діяльність Інституту соціальних досліджень (Франкфуртський університет). У співавторстві видавши у світ «Діалектику Проствітництва» (1947), програмний твір повоєнної критичної теорії – соціально-філософський критичний аналіз культурних причин і наслідків приходу до влади над суспільством прибічників авторитарної ідеології, Горкгаймер і Адорно залучитися до процесу денацифікації посттоталітарної Західної Німеччини і взяли активну участь у розбудові її нової освітньої системи, освіти молоді німецької республіки.

Як очільник Інституту соціальних досліджень Горкгаймер передовсім залучився до відновлення теоретичної праці даного дослідницького закладу. Адорно, як університетський викладач, одразу після поверненні повертається до своєї викладацької практики у Франкфуртському університеті. Починаючи з першого після повернення навчального року (1949-1950) й до смерті Адорно читає у Франкфуртському університеті лекції з деяких навчальних дисциплін, обравши за мету своєї освітянської діяльності принципову ліквідацію залишкового впливу нацистської ідеології на колективну свідомість західних німців. Варто зазначити, що освітянська практика філософа мала підтримку від його теорії, антиідеологічної за суттю: після виходу у світ книжки «*Minima Moralia*» (1951), відповіді Адорно на особний Горкгаймеровий твір «Критика інструментального розуму» (1947), була опублікована низка його філософських,

антиідеологічних статей, у двох із яких у назві присутнє поняття ідеології («Телебачення як ідеологія» (1953), «Додаток до вчення про ідеологію» (1954)).

Після десяти років викладацької роботи Адорно започатковує цикл філософсько-освітніх робіт, розпочавши його доповідями «Теорія напівосвіти» (1959) та «Що означає «опрацювання Минулого?»» (1959). Ті твори філософ концепційно поєднав критичним розглядом певних складових тодішньої західнонімецької освітньої системи, яка, відповідно до його переконань, нездатна виховувати молодих громадян демократичної країни засобом надання їм відповідного знання. Ідейно вихідним моментом названих робіт стало Адорнове визначення як очевидного факту незнищенности влади нацистської ідеології над людською свідомістю у своїй країні, що негативним чином дається взнаки оновленню освітнього процесу в Західній Німеччині.

У доповіді «Теорія напівосвіти» Адорно у властивій собі есеїстичній манері викладу міркувань розглянув суть традиційности системи західнонімецької освіти, яка, маючи псевдомистецьку підтримку від культуріндустрії, ідеологічного продукту індустриального суспільства, сприяє поширенню в його межах явища напівосвічености, антропологічного чинника зміцнення влади наявної, панівної ідеології [Адорно 2017]. У творі «Що означає «опрацювання Минулого?»» філософ від початку взяв до уваги комплекс провини [Адорно 2018а: 7], вочевидь запозичий із книжки німецького філософа-езистенціаліста К. Ясперса «Про провину» (1945), і проаналізував соціально-історичне значення ідеології суспільства споживання, панівної в повоєнній Німеччині. На його переконання, ця ідеологія намагається ліквідувати історичну пам'ять громадян ФРН про злочини нацистської влади, а отже, як можна збагнути, вона унеможлиблює їхнє розуміння своєї опосередкованої провини за них. Філософ указав на те, що ідеологія психологічно витискає з колективної свідомості пам'ять про Минуле, що відбувається й завдяки спогадам німців про «кращі часи» свого життя під її «опікою». Тих людей, байдужих до страждань інших, які обмежилися бездумним і безпроблемним існуванням у комфортному затишку, інтегровані в тоталітарне суспільство авторитетом владної особистости. У такий спосіб відбувається ідеологічне продукування стратегії суспільного примирення з політичними злочинами нацистів, а отже й повторне життя їхніх організацій [Адорно 2018а: 10].

Важливим антропологічним чинником тієї ідеології філософ назвав явище ресентименту, як антропологічна категорія уведене в теоретичний ужиток Ф. Ніцше, який у своїх творах постулював його ознакою «рабської морали». Адорно запропонував убачати ресентимент властивою складовою свідомости прибічника будь-якої поваленої авторитарної влади, який через поразку

«свого» політичного режиму відчуває ненависть до всього, що заважає реанімувати потугу тієї влади – і насамперед до історичної пам'яті людей [Адорно 2018а]. Іншим антропологічним моментом цієї роботи було те, що філософ ототожив дві різні складові колективної, ідеологічно «сфальшованої» свідомості німців, які на виборах 1933 р. «демократично» проголосували за adeptів авторитарних політичних ідеологій. Як за нацистів, так і за комуністів, ідеологічні переконання яких, щиріх ненависників ідеї людської свободи та демократичного врядування, філософ охарактеризував як цілком схожі. Адорно назвав сурогатною суспільству ідентичність тих людей, соціально інтегрованих тільки авторитетом і владою авторитарної особистості та впливом її ідеології на їхню свідомість [Адорно 2018а: 12]. У такий спосіб філософ продовжив тему філософського розгляду самоідентифікації індивідуума з авторитарною особистістю, що було присутнє в його ранній статті «Зауваги про політику і невроз» (1954). У тій роботі Адорно, спираючися на антропологічний спадок З. Фройда («Психологія мас і аналіз людського Я» (1921)), через критику психологічної домінантності есея письменника-антиутопіста Артура Кестлера «Політичні неврози» (1953) «вивів» генезу авторитарної влади з надмірно раціоналізованого й дегуманізованого штибу буття («реальності») індустріального суспільства і визначив саме останнє продуцентом феномену авторитарної особистості [Адорно 2018б].

Загалом у тій доповіді Адорно поставився до демократії як до ідеалізованої мети діяльності освічених людей, інтелектуалів, які – носії історичної пам'яті суспільства – спроможні застосувати щодо себе «повторну освіту» достоту як антиідеологічну, усвідомлюючи важливість не допустити історичне повторення злочинів тоталітаризму. Філософ постулював самоосмислення освіченої людини [Адорно 2018а: 13] та її індивідуальний дух, її «другу природу» [Адорно 2017: 150], тими антропологічними чинниками її особистої моральності, які здатні зумовити відповідні зміни в освіті, що реалізуються в суспільстві у вигляді нової, «демократичної педагогіки» [Адорно 2018а: 18]. На його думку, оновлення університетської освіти – антиідеологічне оновлення освітнього процесу в університеті – уможлиблює «опрацювання Минулого». Наслідком останнього мусить стати формування особистого розуміння кожної окремої молодої людини соцікультурних причин і жахливих наслідків панування тоталітарного режиму. Це ліквідує її «політичне неповноліття» і в такий спосіб дієво унеможливить історичне повторення в Європі варварства нацистської влади. Це також, що Адорно виокремив, стає на заваді проникненню в Європу авторитарної влади радянської Росії [Адорно 2018а: 21].

Проблему ідеологічного впливу на формування нової, повоєнної ідентичності, ідентичності західноєвропейського інтелектуала, Адорно ґрунтовно осмислив у своїй попередній книжці «До метакритики теорії пізнання» (1957). У цьому творі, а також у «Негативній діалектиці» (1966), головній праці свого життя, філософ здійснив критично-ідейний напад на філософію європейського ідеалізму, на всю традицію системного, трансцендентального мислення, з його ідейним взірцем «тотожності буття і мислення». На переконання Адорно, ця традиція теоретично сприяє освіченій людині, інтелектуалові, ототожнитись з об'єктивною реальністю соціального буття та, «знесиливши» його дух, ідейно (ідеологічно) «примирює» його з нею. Філософ завершив вступ «До метакритики теорії пізнання» тим, що зауважив «контекст (зв'язок) провини» («der Schuldzusammenhang») й охарактеризував його як антропологічну складову нової, альтернативної ідентичності [Adorno 1990a: 46-47].

Через критику німецької феноменології, теорії пізнання Е. Гусерля та онтології М. Гайдегера, визначених як «філософія першовитоку» («Ursprungsphilosophie») і як елементи «філософії тотожності» («Identitätsphilosophie») [Adorno 1990a], Адорно експлікував суть власної антисистемної (антиідеологічної) соціально-критичної онтології, онтології нетотожності суб'єкта і об'єкта соціального пізнання. У Вступі «Негативної діалектики», застосувавши в ній елементи категоріяльного апарату логіки Г.В.Ф. Гегеля, Адорно визначає діалектичне мислення як «послідовне логічне усвідомлення нетотожності». Філософ указує на те, що «до діалектики думку штовхає її неминуча погіршеність, похибки в осмисленому». Здійснюючи критичний аналіз традиції європейської трансцендентальної філософії, Адорно доходить такої думки: «істина, що жене людину з центра творіння й нагадує їй про її безсилля; істина, що зміцнює як суб'єктивний спосіб відчуття безсилля, спонукає людину ототожнитись із нею, утверджує в такий спосіб шлях другої природи» [Adorno 1990b: 73-74]. Себто таким чином відбувається активізація індивідуального духу людини, який у «Негативній діалектиці» охарактеризований як втілення буттєвої нетотожності і природний чинник емансипованої від будь-якого ідеологічного впливу людської діяльності. Відповідно до переконань філософа, ідентичність людини формується завдяки дії її індивідуального духу та її критичному самоосмисленню як суб'єкта негативного мислення. Останнє зумовлює свідому практичну діяльність, негативно спрямовану проти тотальності соціального буття – проти ідеологічної влади суспільства, що уречевлює людину [Adorno 1990b].

У невеликій за обсягом роботі «На запитання: що є німецьким», зачитаній як промова у травні 1965 р. на Німецькому радіо, Адорно представив суспільству своєї країни бачення власної ідентичності. Критично зауваживши складові німецької ідентичності доби формування Німецької імперії,

культурним підґрунтям якої філософ назвав традиційність німецької провінції, останній було поставлено на карб те, що вона зумовила поширення в німецькому суспільстві колективного нарцисизму – соціально-психологічного чинника загальнонімецького прагнення «нескінченного панування» над іншими, людьми й культурами. Абсолютизація тодішньої німецької культури як традиційної, позірною позбавленої комерційного інтересу, на думку Адорно, зумовила прихід «із низу» до влади над Німеччиною Гітлера, якому стала у пригоді традиційна серйозність пересічних німців – поверхова серйозність їхнього ставлення до речей [Adorno 1977: 695]. Такій ідентичності філософ ідейно протиставив власну німецьку ідентичність – ідентичність освіченої людини, яка у своїй просвітницькій діяльності спирається на духовну глибину культурного спадку Німеччини. – Ідентичність моральної особистості, яка не є німцем за походженням, але через німецько-культурний зміст свого внутрішнього світу свідомо визначає себе як німця, яка ототожнює себе з тим елементом німецької культури, що вміщує в себе насамперед традицію свободи особистого філософського мислення й філософічну сутність німецької мови достоту як рідної. Властиво – все те, що зумовлює формування особистої солідарності освіченої людини з людьми, які страждають. А завдяки її свідомій праці це точно визначає історичний напрямок соціокультурного поступу: від варварства до людяності [Adorno 1977: 701]. Майже рік потому, у квітні 1966 р., Адорно зачитав на Гесенському радіо як доповідь роботу «Виховання після Аушвіца», у якій тема імпліцитної критики культури традиційного німецького містечка (Gemeinschaft), поетизованого в пізніх творах М. Гайдегера, була діалектично поєднана з темою особистого розуміння освіченої людини своєї провини за страждання безневинних людей в концтаборі Аушвіца. Розуміння такої людиною провини за свою бездіяльність щодо Аушвіца, що відбувається й через її самоосмислення, на думку філософа, здатне завадити історичному повторенню варварства, а також спроможне відновити цивілізованість співбуття людини та суспільства. Іншим чинником, що стане завадою поверненню Аушвіца мусить бути знання про генезу авторитарного характеру, який філософ визначив безпосереднім винуватцем за страждання безневинних людей. Розглянувши крізь теоретичну призму психоаналізу З. Фрейда соціокультурні та антропологічні чинники виникнення в суспільстві тоталітарної жорстокості та авторитарного характеру, Адорно постулював як безсумнівне психологічне залежність деяких людей, носіїв маніпулятивного характеру, від авторитарної влади. Першовитоком останньої було запропоновано убачати традиційну суть європейської культури як такої, що втратила духовну енергію, потрібну для гуманістичних перетворень. У цій доповіді німецький філософ повторно охарактеризував нову освіту як антиідеологічне просвітництво, що своїм знанням виховує насамперед політично повнолітнього молодого громадянина і в такий спосіб напевно унеможливорює повернення авторитарної особистості, її

влади й повторення варварства Аушвіца. На завершення філософ зазначив, що зусиль освіти й виховання буде недостатньо [Адорно 2019: 99]. Як можна зрозуміти, визначальним чинником процесу стійкої деварваризації посттоталітарного суспільства, за Адорно, мусить стати постійне розуміння освіченої людини особистої провини за свою аморальну бездіяльність щодо варварства Аушвіца.

Зауваги німецького філософа Теодора Адорно щодо проблеми розуміння особистої провини за варварства тоталітарної влади є цілком актуальним знанням для українського суспільства як усе ще посттоталітарного. Критичне ставлення Теодора Адорно до філософів-екзистенціалістів К. Ясперса та М. Гайдегера, які у своїх повоєнних творах більш-менш конкретно взяли до уваги феномен особистої провини, здатне зумовити рефлексію освіченої людини щодо власного ставлення до буття й моралі буржуазного суспільства. Це буття отримало як вирок від Ф. Ніцше констатацію того, у ньому «Бог помер» – щирість особистої віри людини, свідомість якої охопив потяг до влади й наживи, політичної й комерційної, було дієво ліквідовано ідеологією цього соціокультурного устрою. Названа ідеологія скасувала як неактуальне також і знання людини про первородну гріховність своєї природи, що опосередковано спричинило варварство Аушвіца. Таким чином, для розбудови України як демократичної та правової держави, соціокультурному поступу якої на заваді стає традиційність «мислення» значної частини її населення, властиве радянській провінції, рефлексії франкфуртського філософа щодо ідентичности окремої людини та її розуміння провини за свою бездіяльність мають особливе соціально-емансипаційне, антиідеологічне значення (як також й особистий пошук людиною своєї віри, релігійної чи філософської). Цей філософ-неомарксист негативно-діалектично протиставив авторитарному характеру владної особистости, властивій їй аморальности, моральність та ідентифікацію освіченої людини, загалом – ідентичність європейського інтелектуала. Відповідно до переконань Теодора Адорно, ідентичність такої людини формується через її розуміння своєї метафізичної провини за злочини й варварство тоталітаризму. Узявши на теоретичне «озброєння» його соціально-емансипійну філософію, освічена людини стає суб'єктом критичного мислення достоту як антиідеологічного. Вона ототожнює себе з його безневинними жертвами, і це безпосередньо зумовлює її свідому практичну діяльність, передовсім як антиідеологічну, просвітницьку працю; – властиву діяльність інтелектуала, ідейно орієнтовану на стійку розбудову в суспільстві дієвих чинників, що інституційно поборюють причини виникнення страждань людей.

Література

- Адорно, Теодор. (2017). Теорія напівосвіти /пер. з нім. М. Култаєвої. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 20 (1), 128–152.
- Адорно, Теодор. (2018а). Що означає «опрацювання Минулого?» /пер. з нім. В. Брижніка. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 22 (1), 6–24.
- Адорно, Теодор. (2018б). Зауваги про політику і невроз /пер. з нім. В. Брижніка. *Філософія публічного управління*. (2), 4-7.
- Адорно, Теодор. (2019). Виховання після Аушвіца /пер. з нім. В. Брижніка. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 25 (2), 82-99.
- Adorno, Theodor W. (1990a). Zur Metakritik der Erkenntnistheorie. *Gesammelte Schriften in 20 Bänden*, Band 5. Fr. am M.: Suhrkamp, 387 S.
- Adorno, Theodor W. (1990b) *Negative Dialektik*. Fr. am M.: Suhrkamp, 402 S.
- Adorno, Theodor W. (1977) Auf die Frage: Was ist deutsch. *Gesammelte Schriften*, Band 10.2: Kulturkritik und Gesellschaft II: Eingriffe, Stichworte, Anhang. Fr. am M., Hessen: Suhrkamp Verlag GmbH & Co, 691-673.

Володимир Волковський,
молодший науковий співробітник
відділу історії філософії України
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди
НАН України (м. Київ)

«РУССКИЙ МИР» ЯК ДОКТРИНА І ПРОЕКТ

Останніми роками тема «русского мира» (надалі – РМ) дещо вийшла із масового публічного простору і зійшла на маргінес. Це пов'язано як із зміною акцентів і трендів в українському медіапросторі, де тема зовнішньої агресії Росії послідовно витісняється на задній план, так і з трансформацією російської інформаційної політики, де концепт РМ, акцентований і особливо пропагований з 2009 р., також поступається на користь концептам «исторической России» тощо. Проте цей концепт має високий евристичний потенціал для опису та схоплення того, що маскується за різними термінами, ідеологемами та гаслами.

Розмова про РМ насамперед наражається на звинувачення у політизації. Аналіз різних західних експертних та академічних середовищ [Кулик 2020] показує, що «політкоректний» дискурс «у кожного своя правда» присутньо є дискурсом постправди, популістичної маніпуляції, і західному суспільству належить визначитись, чи вони відкидають постправду з наступним тріумфом популістичних правих режимів, чи вони практикують постправду у обгортці політкоректності. Хоча розмежування М. Вебера між науковцем і